

Mieczysław Trojan

Regionalny i ponadregionalny wymiar współczesnych procesów społeczno-kulturowych w Europie : zarys perspektywy badawczej

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 2, 33-45

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Mieczysław Trojan

Uniwersytet Wrocławski

Regionalny i ponadregionalny wymiar współczesnych procesów społeczno-kulturowych w Europie

Zarys perspektywy badawczej

Wprowadzenie

Aktualnie studia nad Europą w naukach etnologicznych zależą głównie od stopnia kontynuowania klasycznych zadań, metodologicznej ich modernizacji, jak też od uwrażliwienia badaczy na aktualną sytuację kulturową na naszym kontynencie. Nie bez znaczenia jest również natężenie „proeuropejskiego” nastawienia środowisk naukowych w ogóle. Trzy spośród najważniejszych cech współczesnej „etnologii Europy”¹ zdają się jednak zyskiwać ciągle na znaczeniu, decydując jednocześnie o jej aktualnej i zapewne przyszłej kondycji. Należą do nich:

1) procesualne traktowanie przedmiotu badań, tzn. koncentrowanie uwagi na współczesnych przeobrażeniach społeczno-kulturowych,

¹ Pomijam kwestie związane z nazewnictwem dyscypliny, gdyż musiałbym rozważyć problem używania i adekwatności czterech określeń: etnografia Europy, antropologia Europy, etnologia Europy oraz etnologia europejska (*european ethnology*).

2) powiązanie analiz porównawczych z odsłanianiem kształtu minionej i obecnej regionalnej konstrukcji naszego kontynentu, w kontekście wielowymiarowego zróżnicowania kultur w ogóle,

3) dostrzeganie znaczenia różnorodnych dialogów kultur oraz jednoczesne łagodzenie wizji konfrontacyjnego ich sąsiedztwa (aspekt humanistyczny)².

Celowo pomijam coraz częstsze traktowanie Europy jako kognitywnej konstrukcji, co ma tutaj mniejsze znaczenie. Dwie pierwsze cechy, które można nazwać również płaszczyznami badawczymi, odnajdujemy już w tytule artykułu. Pierwsza wiąże się z metodycznym postulatem właściwego ukazania aktualnego stanu kulturowego, druga zaś wynika zasadniczo z doświadczeń klasycznej etnografii i pozwala na prawidłowe ukierunkowanie rozważań dotyczących zróżnicowania kulturowego w Europie. Na skrzyżowaniu tych płaszczyzn badawczych odnajdujemy jedno z bardziej wyrazistych i centralnych pól zainteresowań dla dzisiejszej etnologii/antropologii, tzn. problematykę procesów społeczno-kulturowych w wymiarze ogólnoeuropejskim, jak również w skali jej konkretnych regionów³.

Wyeksponowanie tej właśnie perspektywy studiów powinno mieć istotne znaczenie dla wszelkich prób syntez z zakresu etnografii/etnologii Europy, jeżeli będą one realizowane. Nierzadko bowiem zbyt dowolnie dokonuje się ekstrapolacji wyników dotyczących małego regionu na większy obszar (uwidacznia się to chociażby w idei strefy śródziemnomorskiej) albo też odwrotnie – rozciąga się ważność niektórych sformułowań ogólnych (zależności) na teren obejmujący wiele regionów i kultur, czasem nawet bez dostrzegania zmian kulturowych w ogóle. Bywa też tak, że bez sprzeciwu przyznaje się w naszej dyscyplinie rację tym, którzy dostrzegają jedynie globalny i lokalny wymiar kultury, co stanowi już dość poważne zagrożenie dla sfery studiów europejskich⁴.

² Podstawowe wymagania związane z kształtowaniem współczesnej koncepcji etnologii Europy przedstawiłem po raz pierwszy (szerzej) na sesji naukowej nt.: „Przeszłość i teraźniejszość etnologii polskiej. W stulecie Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego”, która miała miejsce we Wrocławiu w dniach 9–11.09.1995 r. Zob. M. T r o j a n: *Studia nad kulturami ludowymi Europy w etnologii polskiej*. „Lud” 1995, T. 78, s. 211–225.

³ Nie rozważam przy tej okazji wieloznaczności nazwy „region”, upoważniającej do odnoszenia go z jednej strony do obszarów obejmujących rozległą strefę (nierazkrotnie większą od niejednego kraju), z drugiej zaś do jednostek mikroregionalnych. Używając określenia (właściwy) „region”, mam zasadniczo na myśli obszary zbliżone wielkością do krain historyczno-kulturowych lub też stanowiące znaczną ich część.

⁴ W tym właśnie duchu można skomentować niektóre wypowiedzi czołowych przedstawicieli europejskiej antropologii, m.in. wywiad z J. D a v i s e m, zamieszczony w „EASA Newsletter” nr 9, z kwietnia 1993 r.

Skala trudności w badaniach procesów społeczno-kulturowych (z perspektywy literatury przedmiotu)

W polskiej literaturze etnologicznej i antropologicznej (pamiętajmy o zjawisku przejmowania przez naszą naukę perspektyw antropologicznych) rzadko spotyka się sformułowanie „proces społeczno-kulturowy” lub dokładniej: „kulturowy wymiar procesów społecznych”⁵. Inaczej było w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych – wtedy termin ten był eksploatowany nadmiernie⁶. Modne natomiast staje się ostatnio posługiwanie się kategorią „zmiany”⁷, co wynika z tendencji do przeszczepiania na nasz grunt licznych pomysłów antropologii kulturowej, w której obrębie refleksja nad problematyką zmiany była i jest zaawansowana. Przemiana, przeobrażenie, transformacja to jeszcze inne określenia, którymi można się w tym miejscu posłużyć, lecz są one niejako podrzędne wobec wymienionych wcześniej i mniej powszechne. Na przykład sformułowanie „transformacja” odniósłbym raczej do zmian uwarunkowanych czynnikami politycznymi i ekonomicznymi, o charakterze docelowym, znamienych dla dnia dzisiejszego środkowo-wschodniej Europy.

Odwołanie się w pierwszej kolejności do terminu „proces”, a dopiero wtórnie do sformułowania „zmiana”, wiąże się z dostrzeganiem i podkreśleniem kilku wyróżniających go cech:

- czasowej ciągłości następujących po sobie zjawisk, uwarunkowanych wspólnymi, niekiedy ukrytymi przyczynami (określenie „proces zmian” nie jest w tym kontekście tautologią),
- możliwości wydzielenia jego stadiów i faz (tylko niektóre z nich znajdują się aktualnie w fazie przełomowej),
- złożonej zwykle konstrukcji (np. procesy synkretyzacji, akulturacji, integracji w skali ponadnarodowej),
- możliwości prognozowania ich przyszłego kształtu na podstawie analizy obecnych trendów,

⁵ Próbą skierowaną zasadniczo we właściwym kierunku jest niewątpliwie praca: *Kulturowy wymiar przemian społecznych*. Red. A. J a w ł o w s k a, M. K e m p n y, E. T a r k o w s k a. Warszawa 1993.

⁶ Bezspornie korzystnie prezentuje się jednak opracowanie: *Zmiany kultury chtopskiej. Problematyka i metody prac etnograficznych*. Red. K. Z a w i s t o w i c z - A d a m s k a. „Biblioteka Etnografii Polskiej” [Wrocław] 1973, nr 27.

⁷ Możliwości środowiska polskiego w tym zakresie ujawnia praca: *Antropologia wobec zmiany. Zmiana społeczna w perspektywie teoretycznej*. Red. J. K u r c z e w s k a, E. T a r k o w s k a, P. G ł i ń s k i, W. Z a b o r o w s k i. Warszawa 1995.

– zapoczątkowanie i kształtowanie ich głównie przez układ czynników wewnętrznych, nie zaś przez mechaniczny wpływ z zewnątrz⁸.

Trudności metodologiczne związane z tą problematyką ujawniają się już przy charakterystyce, wydzieleniu i wyjaśnianiu pojedynczych – niejednokrotnie w miarę prostych i łatwiejszych do wyabstrahowania – procesów, ale z całą mocą występują wówczas, gdy mówimy o ich całościowych konfiguracjach, np. w związku z koniecznością systematyzacji, ukazania współzależności lub miejsca w dynamicznym układzie społeczno-kulturowym. W literaturze antropologiczno-etnologicznej bardziej znane są tylko trudności związane z wyodrębnieniem i hierarchizacją procesów. Znajduje to głównie wyraz w takich kwestiach, jak:

- skupianie uwagi na niektórych tylko grupach (np. procesy etniczne),
- prawdopodobieństwo wydzielenia procesów, które są jedynie produktem samej klasyfikacji⁹,
- wyodrębnianie „supraprocesów”, składających się w istocie z wielu komponentów (modernizacja, „proces historyczny”)¹⁰,
- trudności w odróżnianiu procesów od serii prostych zmian, bardziej złożonych zjawisk, aspektów lub stadiów innych procesów,
- niedostrzeganie procesów o mniej klarownym profilu jakościowym, uchwytanych głównie w statystyce lub w wymiarze aksjologicznym.

Pomimo świadomości powszechnej i głębokiej zmienności współczesnych kultur, a nawet prób definiowania ich jako układów dynamicznych, brak raczej satysfakcjonujących wyników w studiach nad procesami¹¹. W badaniach regionalnych o czytelnej podbudowie empirycznej niedostatek ten nie jest tak dokuczliwy jak w studiach porównawczych czy też teoretycznych¹². Istnieją jedynie pojedyncze – jeszcze niezbyt udane – próby porównywania przebiegu procesów w odległych rejonach, sporządzone przez badaczy wychodzących z pozycji regionalnych.

Nie wszystkie przejawy zmienności zjawisk kulturowych można ujmować w ramach studiów procesów, gdyż niektóre z nich mają charakter bardziej indywidualny, przypadkowy, niekiedy sprzeczny z głównymi tendencjami. Łatwiej używać określenia „proces” wobec zjawisk powiązanych ze sferą społeczną (proces społeczno-kulturowy), trudniej zaś w przypadku analizy tworzących się

⁸ Klasyczny typ zmian w społecznościach prostych (egzogenne zmiany).

⁹ Zjawisko uwidaczniające się w licznych opracowaniach propedeutycznych i w słownikach, które ujmują zagadnienie syntetycznie.

¹⁰ Zbliżony sens ma wydzielenie kilku procesów nadrzędnych, np.: dyfuzji, komunikacji i tradycji (?) w klasyfikacjach H. Gerndta i N. A. Bringeusa.

¹¹ Np.: G. W i e g e l m a n n: *Theoretische Konzepte der Europäischen Ethnologie. Diskussionen um Regeln und Modelle*. Münster 1990; J. B o i s s e v a i n: *Towards an Anthropology of European Communities?* In: *The Anthropology of Europe*. Eds: V. A. G o d d a r d, J. R. L o b e r a, C. S h o r e. Oxford 1996, s. 41–56.

¹² Wyrażone pośrednio w pracy: J. C u i s e n i e r: *Ethnologie de l'Europe*. Paris 1990.

znaczeń, idei, wyobrażeń estetycznych (czyli całej sfery świadomości). Analityczna moc terminu „proces” jest więc znacznie ograniczona.

Problem regionalnej konstrukcji współczesnej Europy – wymiar kulturowy

Teoretycznych i warsztatowych walorów określenia „region” nie należy przeceniać, chociaż klasyczna etnografia uczyniła wiele, aby ukazać zróżnicowanie regionalne krajów w świetle budownictwa, stroju, obrzędowości, muzyki ludowej lub też przez przypomnianie podziałów historycznych. Stosunkowo mało precyzyjna nazwa „region kulturowy”, chociaż kryła za sobą pewien uproszczony model zróżnicowania kulturowego, okazała się jednak użyteczna¹³. W międzynarodowej etnologii europejskiej wypowiedzi w sprawie regionów sytuowano na pułapie generalizacji, podobnie jak próby periodyzacji i tezy o społecznych aspektach różnic kulturowych. Jednocześnie od połowy lat pięćdziesiątych przymiotnika „regionalna” używano przed nazwą dyscypliny w celu podkreślenia jej rozbratu z etnografią powszechną (Szwecja, Niemcy). W opracowaniach fachowych ukazywano Europę nie jako układ (wieloregionalny, lecz jako sumę „etnografii” krajów¹⁴, zespołów językowych lub stref, takich jak: Baltikum, Skandynawia, rejony śródziemnomorskie (Mediterranean) i innych.

Pomijając wiele znaczących kwestii (m.in. kryteria wyodrębniania regionów, merytoryczną prawomocność tych zabiegów, poziomy struktur regionalnych, a nawet stabilność „zasięgów” regionów), można stwierdzić (pamiętając o tezie z tytułu podrozdziału), że problematyka regionalna przypomina się etnologii/antropologii kilkoma ważnymi kwestiami:

- czytelność obecnego układu regionalnego oraz swoistość kulturowa konkretnych regionów w kontekście procesów integracyjnych¹⁵,

¹³ Por. S. S v e n s s o n: *Einführung in die Europäische Ethnologie*. Meisenheim 1973, s. 53–64; J. B o n n e t: *Avant propos*. In: *Frontières visibles ou invisibles. L'Europe des régions ou des aires culturelles*. Eds: J. B o n n e t, A. C a r e n i n i. Strasbourg 1991, s. 5–12; K. G a a l: *Zur Ethnographia Pannonica*. In: *Ethnographia Pannonica*. Ed. K. G a a l. Eisenstadt 1971, s. 3–10.

¹⁴ Cecha charakterystyczna dla znacznej grupy opracowań, które powstały w Niemczech oraz w byłym ZSRR.

¹⁵ H. B a u s i n g e r: *Region – Kultur – EG*. „Österreichische Zeitschrift für Volkskunde” 1994, Bd 97, s. 113–140; M. B a s s a n d: *Culture and Regions of Europe*. Strasbourg 1993; K. K ö s t l i n: *Sorbische Kulturforschung im europäischen Rahmen*. „Lëtöpis” 1993, Bd 40, s. 3–9.

- powiązanie problematyki regionalnej z etniczną (pogranicza, rejony masowego napływu imigrantów)¹⁶,
- istnienie nowych form regionalnych, np. euroregiony,
- skala identyfikacji regionalnej współczesnych Europejczyków,
- awans regionów oraz środowisk lokalnych w warunkach powszechnego sięgania do „korzeni” i wzmacniania tożsamości grup,
- uwarunkowania i kształt polityki kulturalnej, głównie w zakresie ochrony dziedzictwa regionalnego¹⁷.

Część z tych kwestii jest jednak w naszej nauce bardzo słabo dostrzegana, jedynie niektóre stały się przedmiotem zaawansowanych studiów.

Nader istotne znaczenie ma już pierwszy problem (o kolejnych w innym miejscu). Nie sposób kwestionować istnienia regionów wyodrębniających się dzięki cechom geograficznym (wyspy, regiony górskie) lub ich peryferyjności (np. Apulia, Bretania). Zdecydowanie rysują się też niektóre krainy historyczne o złożonych często losach etnicznych (Alzacja, Górny Śląsk, Karyntia). Zwykle jednak regionalizacja etnograficzna nie przychodzi łatwo, nie tylko w przypadku centrum Europy, ale także w odniesieniu do jej obrzeży (niewiele wiadomo o regionach w Rosji)¹⁸. Podziały wyznaniowe, językowe, geograficzne, gospodarcze oraz zasięgi krajów, a nawet bloków politycznych (ważne ostatnio) rzadko dawały obraz zbliżony.

Z kolei synteza ujęć kartograficznych dość wyraźnie ujawniła kulturową swoistość niektórych terenów, np. południowo-zachodniej Finlandii, skrajnego południa Szwecji, północno-wschodniej Polski, jak też dualny podział Szwajcarii i Czech¹⁹. Choć niektóre z tych podziałów korespondowały ze zróżnicowaniem dialektów, grup etnograficznych i z zasięgami krain historycznych, mają one obecnie znaczenie marginalne. Dzisiaj uwidacznia się głównie rola warunków komunikacyjnych i ekonomicznych (np. zakres urbanizacji), z drugiej zaś strony ciężenie dawnych powiązań, dziedzictwa kulturowego, historii. Nierzadko też przyjmuje się milcząco istniejący podział administracyjny – bywa, że nazbyt arbitralny – który oczywiście wyraźnego przedłużenia w sferze kultury mieć nie może²⁰. Spotyka się to nie tylko w praktyce społecznej, ale

¹⁶ W nauce głośno przede wszystkim o regionach z wyraźnym udziałem grup mniejszościowych. Przykładem może być również praca: *Inside European Identities*. Ed. S. M a c D o n a l d. London 1993.

¹⁷ Np. R. R í z z a r d o: *Alsace – from its identity to its stake in Europe*. Strasbourg 1990; E. M o r i n: *Mysleć: Europa*. Warszawa 1988. W podobnym duchu jak praca o Alzacji powstały inne prace wydane przez Radę Europy w serii „Culture and Regions”, a dotyczące chociażby: Styrii, północnej Karelii, północnej Holandii, wschodniej Fryzji.

¹⁸ Szerzej m.in. w opracowaniach S. Svenssona, I. Talve, G. Wiegelmanna, R. Weissa, jak również w pracach odnoszących się do konkretnych regionów.

¹⁹ Część z nich przypomniałem w pracy: *Wprowadzenie do etnologii Europy. Orientacje, problemy, założenia badawcze*. Wrocław 1994.

²⁰ M. G a v a z z i: *Die Kulturzonen Südosteuropas*. „Südosteuropa” 1958, Jb. 2. s. 11–31 (z komentarzami krytycznymi).

także w opracowaniach politologicznych i socjologicznych, skoncentrowanych na rosnącej roli regionów w dobie obecnych procesów zjednoczeniowych i przewidywanego uszczerbku na znaczeniu państw²¹.

W związku z postrzeganiem kulturowego oblicza regionów przyszłej Europy interesujący jest np. przegląd sieci „NUTS–III” w strefie alpejskiej. Każdy jej segment usiłuje określić się nie tylko w wymiarze gospodarczym i ekologicznym, ale również w wymiarze kulturowym²² – każdy chce się uwidocznić. Podobne zjawiska występują dość powszechnie.

Problem regionalnych wariantów procesów społeczno-kulturowych

Obecne procesy w Europie mają głównie transgraniczny i ponadregionalny zasięg (obejmują całe strefy). Ich nieliczne, słabo uchwytność cechy „regionalne” wynikają z miejscowych uwarunkowań, relacji do innych zjawisk lub sprowadzają się jedynie do fazy i skali danego procesu. Warto wymienić kilka charakterystycznych sytuacji.

W pierwszym przypadku część procesów wyróżnia się na tle innych obszarów czytelną zależnością od uwarunkowań regionalnych. Może się to przejawiać np. w kształcie konfliktów etnicznych (Baskonia, Irlandia Płn.), w stopniu industrializacji, w masowym napływie imigrantów²³. Ciekawy jest przykład obwodu Królewca, gdzie oprócz typowych dla tej części transformacji zachodzą też procesy wynikające z tamtejszych stosunków osadniczych, ciężenia dawnego dziedzictwa kulturowego regionu, kształtowania się powiązań ze świa-

²¹ M. B a s s a n d: *Culture and Regions...*, s. 39.

²² Interesujący przegląd tych regionów znajduje się w czasopiśmie „Der Standard” (14.09.–25.10.1996). Wśród 35 jednostek tego podziału znajdują się m.in. takie mikroregiony, jak: Salzburg–Umgebung, Lungau, Pinzgau–Pongau, które należą do rejonu Salzburga. W polskiej literaturze wartościowy artykuł o regionie w perspektywie europejskiej napisał K. K r z y s z t o f e k: *Region i regionalizm w perspektywie europejskiej*. W: *Górny Śląsk na moście Europy*. Red. M. S. S z c z e p a Ń s k i. Katowice 1994, s. 57–69. Podobnego tematu dotyczą również artykuły: R. D a h r e n d o r f: *Europa regionów?* „Polityka” 1990, nr 40; K. W. C z i s t o w: *Tradycyjna kultura i proces stanowienia obszczeuropejskiego doma*. „Sowiecka Etnografia” 1990, No. 2, s. 11–17.

²³ Por.: A. G. H a r g r e a v e s: *Immigration, „race” and ethnicity in contemporary France*. London 1995; E. J. H o b s b a w m: *Ethnicity and nationalism in Europe today*. „Anthropology Today” 1994, Vol. 8, s. 3–11; J. S a l t: *Current and future international migration trends affecting Europe*. In: *People on the move. New migration flows in Europe*. Strasbourg 1992, s. 41–82.

tem zewnętrznym itp.²⁴. Na tej zasadzie łatwo zrozumieć cywilizacyjno-kulturową odrębność skrajnego południa Włoch, utrzymującą się od kilku wieków, czy też ujawniający się w pełni dopiero obecnie podział Ukrainy na dość odmienne partie, u podstaw którego leżą nie tylko czynniki historyczne, ale również gospodarcze i częściowo etniczne. Swoiste cechy procesów dostrzega się jednak częściej na poziomie krajów, co znajduje chociażby ilustrację w przeobrażeniach sfery świadomości – w obyczajach, systemach symboli, wartości. Interesujący w związku z tym jest przykład kształtowania się (ciągle) tożsamości Niemców z terenów byłej NRD²⁵. Dość charakterystyczne różnice wiążą się również z przeobrażeniami w sferze życia religijnego w niektórych krajach²⁶ (poza zakresem zainteresowania pozostaje problematyka trwających wciąż procesów narodotwórczych).

Zdarza się, że serie zjawisk stwarzają złudzenie specyfiki regionalnej jedynie ze względu na brak analogii w najbliższym sąsiedztwie. Ilustrują to podobne co do mechanizmu i następstw, lecz różniące się zakresem, tempem i przyczynami, procesy depopulacji w odległych nieraz regionach Europy (Peloponez, Connemara i in.). Nie inaczej jest w przypadku regionów przygranicznych, rejonów turystycznych, obszarów przodujących gospodarczo lub odwrotnie – zapóźnionych, które w zakresie niektórych procesów mogą różnić się dość istotnie od najbliższego sąsiedztwa. Zwykle jednak różnice, o które chodzi, są różnicami stopnia zaawansowania lub natężenia powszechnych procesów (np. zaniku tradycyjnej kultury chłopskiej, awansu powiązań ponadlokalnych) lub też znajdują wyraz jedynie w zakresie pojedynczych zjawisk. W tym kontekście interesujące jest chociażby „falowe” pojawianie się pewnych zjawisk w różnych regionach, np. obecne konflikty etniczne we wschodniej Europie miały poniekąd swój odpowiednik w zachodniej jej części, lecz przed ponad 20 laty; podobnie jest z wieloma innymi zjawiskami społeczno-kulturowymi (wtórna migracja z większych aglomeracji na wieś, pojawienie się subkultur młodzieżowych itp.). W wymiarze społeczno-ekonomicznym różnice mikroregionalne stają się już niekiedy wyraźne, co można obserwować na przykładach dość różnej kondycji gmin w strefach intensywnych transformacji w krajach środkowoeuropejskich i na Półwyspie Bałkańskim.

Nieco odmienny przykład dotyczy znów coraz powszechniejszego, głównie w bardziej rozwiniętych krajach zachodnich, odradzania się tradycji regionalnych i lokalnych, określania przez jednostki i grupy ludzi kulturowej tożsamo-

²⁴ W polskiej publicystyce spotyka się wiele różnorodnych, lecz rozproszonych materiałów na ten temat, dotyczących również innych rejonów Rosji.

²⁵ Głównie: G. K o r f f: *Spione, Hüchenspiele und Bananen. Alltags-Symbole und Metaphern im Prozeß der kulturellen Integration von Ost- und Westdeutschland*. „Zeitschrift für Volkskunde” 1995, Jb. 91, H. 2, s. 248–263.

²⁶ Pewne znaczenie mają tutaj takie czynniki, jak: struktura wyznaniowa, sytuacja oświatowa kraju, dzieje najnowsze, poziom życia mieszkańców czy też tzw. charakter narodowy.

ści (często nie mającej przedłużenia w tradycjach etnicznych), dążenia do ochrony rodzimego języka (dialektu), miejscowych zwyczajów. Mechanizm tego procesu jest wszędzie podobny, lecz w każdej konkretnej sytuacji chodzi o odmienny zespół treści (to oczywiste) i mniej lub bardziej swoistą konfigurację uwarunkowań. W ostatnim przypadku istotnymi czynnikami zdają się być szczególnie: stopień identyfikacji regionalnej mieszkańców, zakres uzależnienia regionu od „centrum”, trwałość tradycyjnych instytucji społecznych, presja etniczności (jeżeli występuje) oraz wpływ miejscowych ośrodków władzy. Tendencje te ukazano dość dobrze na przykładzie awansu lokalnych i regionalnych tradycji w peryferyjnych rejonach Półwyspu Iberyjskiego, Francji oraz na Wyspach Brytyjskich²⁷.

Należy też dodać, że Europa – w całej swej rozciągłości – dostarcza również przykładów procesów całkowicie lub wyraźnie odmiennych (tak to przynajmniej wygląda w ujęciu synchronicznym), na tyle bowiem są różne dzieje konkretnych obszarów, ich zmienne powiązania ze światem zewnętrznym, dorobek cywilizacyjny, sytuacja społeczna i ekonomiczna oraz aktualne strategie rozwojowe. Tak więc integracji zachodniej Europy odpowiadają postępujące podziały we wschodniej jej części, postępom laicyzacji w jednych krajach – odradzanie się religii w innych (Rosja), z kolei z uśmierzaniem konfliktów etnicznych w określonych rejonach kontrastuje ich odradzanie się gdzie indziej. Skomplikowane dylematy tożsamościowe w większości krajów podbudowane są odmiennymi zwykle przyczynami, np. powiązaniem etnicznymi (kraje byłej Jugosławii), kryzysem dotychczasowych systemów ideologicznych (kraje byłego ZSRR), załamaniem się sprawdzonych systemów społecznych (wschodnie Niemcy). Sytuacja jest zatem złożona i nie zawsze czytelna²⁸.

Regiony złożone i układ procesów wewnątrz nich (przykłady)

Niekiedy układy procesów oraz powiązanych ze sobą przyczynowo lub funkcjonalnie zjawisk pozwalają na wyodrębnienie – z pewną umownością – takich rejonów, w których układ relacji (stosunków) społeczno-kulturowych ma przez pewien czas zdecydowanie dynamiczny charakter, przynajmniej w stopniu dużo większym niż na obszarach sąsiednich. Dynamika ta dotyczy kilku

²⁷ F. D u f a y: *Powrót do korzeni*. „Forum” z dn. 25.08.1995, s. 8–9 (według „Le Point” z dn. 27.08.1995).

²⁸ W podobnym duchu artykuł: M. M c D o n a l d: *Unity in Diversity. Some Tensions in the Constructions of Europe*. „Social Anthropology” 1996, Vol. 4, nr 1, s. 47–60.

płaszczyzn: od demograficznej przez społeczną i ekonomiczną do sfery ideologicznej i aksjologicznej włącznie. Dobrym przykładem z przeszłości była sytuacja na terenach objętych intensywnym osadnictwem na początku lat powojennych – nie tylko w Polsce, ale również w paru innych krajach w środku Europy – lub też na obszarach przyspieszonej industrializacji, szczególnie wtedy, gdy wiązało się to z napływem ludzi z zewnątrz, koniecznością ich integracji, awansu społecznego przybyszów, przejmowania przez nich nowych wzorców życia.

Obecnie chodzi głównie o różne złożone „regiony” (w istocie jednostki wieloregionalne), takie np. jak strefy pograniczne, konfliktogenne regiony wieloetniczne, obszary uprzywilejowane pod względem komunikacyjnym²⁹. Przykład z grupy pierwszej, dotyczący zachodniej części Dolnego Śląska i terenów po przeciwległej stronie granicy, może być wcale dobrą tego ilustracją. Wśród dynamicznych cech tego obszaru dostrzegamy głównie:

- napływ ludności „obcej” – z innych rejonów Polski i z zagranicy,
- obecność u ich podłoża czytelnej różnicy cywilizacyjnej między dwoma krajami (strona bogatsza i biedniejsza),
- powstanie w sposób spontaniczny dość szerokiej sieci usług, ze szczególnym udziałem handlu bazarowego (Łęknica, Zgorzelec),
- inicjowanie niektórych form aktywności przez władze lokalne, regionalne i zrzeszenia społeczne (np. 925-lecia Görlitz),
- bierność miejscowej ludności w sferze kontaktów osobistych (przyjaźnie, małżeństwa mieszane itp.),
- ujawnienie się szerokiej skali zjawisk patologicznych, z udziałem głównie grup młodzieżowych i obcokrajowców,
- obecność swoistej „kultury” przemysłowej (symbole, wartości),
- pojawienie się „nowego” folkloru, związanego głównie ze stereotypem sąsiadów, aktywnością „egzotycznych” przybyszów, możliwością wzbogacenia się, ciekawych zdarzeń na przejściach granicznych³⁰.

Znaczna liczba zjawisk towarzyszących procesom integracyjnym nie nabrała jeszcze na tym obszarze rozmachu, a transgraniczne kontakty między ludźmi są wciąż w fazie załazkowej. Dzięki przykładom z innych regionów można w ogólnym zarysie przewidzieć większość przyszłych zjawisk³¹. Godna uwagi jest szczególnie aktywność na niwie sportowej, kontakty lokalnych orkiestr, spotkania grup kobiecych, kiermasze itp.

²⁹ Por.: W. L i p p: *Alpenregion und Fremdenverkehr. Zur Geschichte und Soziologie kultureller Begegnung in Europa, besonders am Beispiel des Salzkammerguts*. „Zeitschrift für Volkskunde” 1993, Jb. 89, H. 1, s. 49–62.

³⁰ Dane dotyczące euroregionu Nysa pochodzą z własnych badań terenowych, miejscowej prasy („Łużyce”, „Przegląd Południowo-Zachodni”) oraz z publikacji: *Euroregion: Neisse – Nisa – Nysa. Historia, dzień dzisiejszy, wizja*. Jelenia Góra 1991.

³¹ Por. np. *Przedmowę B. K o s t r u b c a w: W. M i s i a k: Europa regionalna. Procesy autonomizacji i integracji*. Wrocław 1995.

Z kolei wieloletnie badania w dość „wyrazistym” regionie, jakim jest ziemia kłodzka, pozwalają na wydzielenie paru czynników decydujących o specyfice powojennych przemian na tym terenie. Są to: warunki naturalne (kotliną), dobre zachowanie starej zabudowy (brak większych zniszczeń), znikome uprzemysłowienie (stąd obecne powodzenie agroturystyki), brak istotniejszych połączeń komunikacyjnych, znaczny odpływ ludności. Czynniki te wywarły wpływ na wiele dziedzin życia w tym rejonie.

Zakończenie

Studia etnologiczne nad kulturami europejskimi wkroczyły w fazę istotnych przekształceń. W Polsce wiąże się to obecnie z sięganiem do dorobku innych krajów, korzystnym klimatem dla penetracji terenowych na pograniczach, poszerzaniem zakresu pytań, awansem problematyki etnicznej i zagadnień związanych z kulturą tożsamością różnych grup. Przyczyny tego zjawiska są dwojakie – przejmowanie perspektyw antropologicznych przez naszą dyscyplinę i społeczna moda „na Europę” w ogóle.

W badaniach tych konieczna jest nie tylko wrażliwość na wszelkie zmiany, lecz również procesualne traktowanie kultury i życia społecznego. Tradycja etnograficzna zobowiązuje również do takiego postrzegania Europy, które pozwalałoby ją widzieć nie tylko jako mało swoisty fragment układu globalnego lub też jako plejadę lokalnych mikrostruktur, ale także jako konfigurację regionów, wydzielanych z różnym powodzeniem.

Skrzyżowanie tych płaszczyzn badawczych tworzy interesującą perspektywę, która mogłaby być użyteczna w próbach syntez dotyczących kulturowego kształtu Europy współczesnej. Problematyka regionów bardziej pasjonuje dziś jednak inne nauki, nie zaś etnologię.

Daje się dostrzec kilka charakterystycznych cech współczesnych etnologiczno-antropologicznych studiów. Jest to głównie koncentrowanie uwagi na świadomości społecznej grup i dylematach tożsamościowych (Europa jako konstelacja różnych tożsamości). Wiąże się z tym eksponowanie uwarunkowań etnicznych i podkreślanie konfrontacyjnego sąsiedztwa różnych kultur (schemat zmieniany powoli). Ponadto coraz większej rangi nabiera refleksja nad relacją między kulturowym obliczem Europy dzisiejszej a tradycyjnym zróżnicowaniem kulturowym kontynentu. Miejsce na przypomnienie kwestii regionalnych zatem istnieje, szczególnie w ujęciach eksponujących zmienność zjawisk i procesualny aspekt wielu sfer współczesnego życia społeczno-kulturowego. Pewne pytania rodzą się także na marginesie współczesnych procesów zjednoczeniowych.

**The regional and the supraregional dimension of the modern socio-cultural processes in Europe
An outline of research perspectives**

S u m m a r y

The rather clearly visible process of ethnology in Poland adopting anthropological perspectives makes it necessary to ask increasingly urgent questions concerning this object of ethnology's interest which is related to Europe, and which so far, in the tradition of academic milieus and of research centres, has been known as "ethnography of Europe". The problem boils down to showing how to make use of the largest possible part of that subdiscipline's achievements, without losing sight of new questions, or of the necessity of widening the field of observation, and of its theoretical and methodological reorientation.

In the present article, the importance of two fundamental research fields (chosen out of a number of equally important ones) has been presented, one which is derived from the necessity of adapting the modern ethnology of European cultures to the dramatically changing socio-cultural situation, while the other appears to be a part of the lasting achievements in the research on the multicultural character of our continent. These fields are the following:

- the processual perception of the cultural shape of modern Europe,
- the treatment of Europe, in the ethnological sense of the word, as a unique configuration of its regional segments, distinguished with a varying degree of success.

It is the intersection of these two fields of perception that makes it possible to form a fairly interesting research perspective which could be of substantial importance in any attempts at a synthesis concerning the cultural shape of modern Europe. Such a perspective would first of all demonstrate the regional variants and conditions of socio-cultural processes, which are often very different from each other.

It remains to confront this perception with other features of the conception of Europe's ethnology that is in the process of being developed, for example by taking into account the relations between the wealth of the cultural heritage and the contemporary state of affairs.

**Die regionale und überregionelle Dimension der gegenwärtigen gesellschaftlich-kulturellen
Prozesse in Europa. Zur Forschungsperspektive**

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der relativ deutliche Prozeß der Übernahme der anthropologischen Untersuchungsperspektiven durch die Ethnologie in Polen erzwingt eine klare Fragestellung nach dem Interessensbereich, der Europa betrifft, und in den traditionellen Hochschul – und Forschungszentren bisher als „Europäische Ethnographie“ bekannt war. Das Problem ist, wie man den größten Teil des bisherigen Forschungsbereiches dieser Subdisziplin verwenden kann, ohne auf neue Fragen zu verzichten, die eine Erweiterung der Perspektiven und eine theoretisch-methodologische Umgestaltung erzwingen.

Im vorliegenden Aufsatz wurde die Bedeutung zweier wichtiger Forschungsebenen (unter vielen anderen – auch wichtigen) dargestellt; die erste dieser Ebenen resultiert aus der Notwendigkeit die heutige Ethnologie der europäischen Kulturen an die sich rapide verändernde gesellschaftlich-kulturelle Lage anzupassen; die andere ist Bestandteil des festen Erbes der multikulturellen Tradition unseres Kontinents.

Diese Ebenen sind:

- Die prozessuelle Wahrnehmung der kulturellen Form des heutigen Europas.
- Das Verstehen Europas – im ethnologischen Sinn – als einer eigenartigen Konfiguration regioneller Segmente, die mehr oder weniger geglückt ausgesondert werden.

Das Ineinanderdringen dieser zwei Wahrnehmungsebenen erlaubt eine relativ interessante Forschungsperspektive, die große Bedeutung für die Synthese der Kultur des modernen Europas haben könnte. Vor allem würde sie die regionellen Varianten und Bedingungen für die gesellschaftlich-kulturellen Prozesse zeigen, die häufig sehr unterschiedlich sind.

Dieser Standpunkt erfordert noch eine Konfrontation mit den anderen Komponenten des heute entwickelten Konzepts der europäischen Ethnologie, zum Beispiel die Berücksichtigung der Beziehungen zwischen dem kulturellen Erbe und der Gegenwart.